

КАКО БЛАГОВРЕМЕНО ПРЕПОЗНАТИ ПОЧЕТКЕ КРИЗЕ У ПРЕДУЗЕЋУ

Апстракт: Криза не настаје изненада, она је стални пратилац пословања предузећа, само што је некад у мањој, а некад у већој мјери изражена. У свим фазама раста и развоја предузећа, криза се манифестује или као криза управљања, пласмана, ангажовања фактора или настаје услед одређених мјера државе. Мала и средња, као и велика предузећа у свом развоју имају кризе управљања, посебно у почетној, а понекад и у зрелој фази раста и развоја. Овдје не говоримо о узроцима кризе, ни о мјерама за њено превазилажење, као ни о мјерама за свођење кризе у подношљиве границе, већ у првом реду желимо да укажемо на неке показатеље који могу у раној фази сигнализирати скоро наступање кризе у предузећу. Како је познато да се у предузећу смјењују периоди успјешног или мање успјешног пословања, задатак менаџмента је да препозна показатеље који сигнализирају те назнаке. Рано уочавање настанка кризе даје више шанси менаџменту да успјешније предуприједи кризу, учини је подношљивијом и задржи пословање предузећа, што дуже у зони оптималности предузећа или изнад прага економичности пословања. Значајан допринос за рано препознавање кризе, поред осталих, дају показатељи о дужини времена репродукционог циклуса, висини и структури ангажованих средстава – капитала, коефицијент ангажовања и репродуковања капитала, коефицијент реактивности трошкова, зоне запослености капацитета, реманентност трошкова, равнотежа предузећа (изједначавање граничних прихода и граничних трошкова), гранична економичност и друге. Ови показатељи, ако се редовно прате и анализирају, могу помоћи менаџменту предузећа да, уз остале мјере и активности, одржи у дужем времену предузеће у стању успјешног пословања.

Кључне ријечи: циклус репродукције, гранична економичност, коефицијент ангажовања и репродуковања, капацитет, трошкови, зоне запослености.

ЈЕЛ класификација: D24, L23

1. УВОД

У овом раду желимо да укажемо на неке показатеље који имају своје јасно теоријско објашњење у економској науци. Ти показатељи, ако се редовно прате и анализирају, могу упозорити менаџмент предузећа на рано откривање настанка кризе. Криза је саставни дио историје развоја предузећа, само што се она различито манифестује у појединим фазама развоја и раста предузећа. Разлози настанка кризе су мање-више познати, али се упркос том знању она ипак догађа. Један од

¹ Редовни професор, Економски факултет Универзитета у И. Сарајеву, Ул. Алексе Шантића 3, Пале; Е-маил: markosarcevic2008@gmail.com;

разлога настанка кризе је неблаговремено праћење и анализа показатеља који на њу указују, а други је непознавање или занемаривање значаја тих показатеља. Предузеће је отворен систем са подсистемима производње, размјене и финансирања². Као отворен систем, предузеће има улазне и излазне елементе. У систему се врши трансформација улазних елемената у излазне по одређеним законитостима, процедури, правилима са основном намјером да вриједности излазних елемената буду веће од вриједности улазних елемената. Ако предузеће оствари већу вриједност излазних елемената у односу на улазне, то је поуздан знак да је предузеће ефикасно и ефективно обавило свој задатак. Ако то није случај, разлог треба тражити у самом предузећу, у његовој економској стварности или у способности предузећа да се успјешније прилагођава окружењу. Наш циљ је да укажемо само на неке показатеље раног откривања кризе у трансформацији улазних у излазне елементе предузећа као система.

Криза предузећа никада не настаје изненада и одједном, него постепено. Она је последица недовољног праћења и анализе како унутрашњих, тако и спољашњих фактора који до тога доведу. Кад предузеће дође у кризу, услед утицаја спољних фактора, то је знак да је криза захватила виталне органе и да је неопходно радикално лијечење са дугорочним посљедицама, са великом неизвјешношћу по опстанак предузећа на тржишту. Већина проблема који доводе до кризе су у самом предузећу и његовом менаџменту, структури запослених, односно усклађености циљева радника и менаџмента на остварење циљева предузећа. Ако се у предузећу не предузимају превентивне мјере да до кризе не дође, онда је криза нормална последица такве активности. Ако менаџмент предузећа зна који су симптоми кризе, како унутрашњи тако и спољни и ако то редовно прати и анализира, до кризе ће теже доћи.

Предузеће и његово пословање треба пратити у континуитету, анализирати и када се уоче одређене слабости одреаговати одмах, отклањајући уочене недостатке. Приликом анализе користе се двије групе показатеља.

Прва група се односи на показатеље који у раној фази упозоравају на наступајућу кризу. У том случају важно је благовремено уочити симптоме кризе и акцију усмјерити на превентивно дјеловање, како би се исти отклонили. Друга група показатеља може да укаже на *тешку болест* предузећа и за разлику од прве групе, након уочавања није могуће предузети никакве мјере.

2. РЕПРОДУКЦИЈА

Менаџмент предузећа треба да зна да се репродукција одвија континуирано, односно у времену. Вријеме репродукције може бити објективно и субјективно (организационо) условљено. Укупно вријеме репродукције се састоји из времена појединих фаза репродукције. У фокусу је један репродукциони циклус који почиње ангажовањем свих потребних фактора за његово отпочињање и завршава се наплатом продатих производа и услуга тог циклуса и набавком свих потребних фактора за отпочињање новог циклуса. Ако предузеће жели да врши континуирани процес репродукције, оно мора да обезбиједи разумно трајање сваког од циклуса репродукције. Један циклус репродукције се састоји од пет

² Видјети дијаграм економске стварности на страни 3.

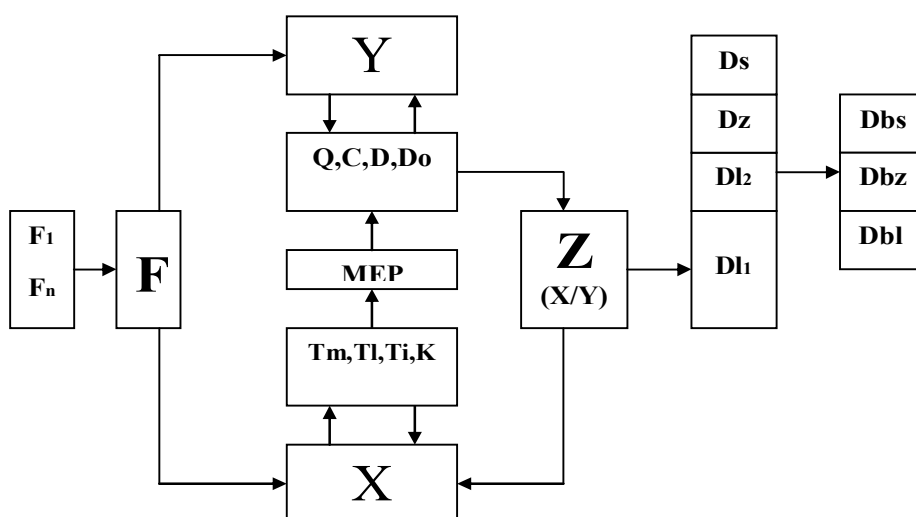
фаза, при чему свака од ових фаза има своје објективно условљено вријеме, чији збир даје укупно потребно вријеме трајања једног репродукционог циклуса. Поред објективно условљеног времена трајања циклуса постоји и субјективно, које може довести до значајног одступања у погледу потребне дужине трајања репродукционог циклуса.

Предузеће је отворен систем са подсистемима производње, промета и финансирања. Као отворен систем предузеће има улазне и излазне елементе. Улазни елементи су радна снага, предмети рада и средства за рад. Излазни елемент је готов производ или услуга у натуралном или вриједносном изразу (приход, доходак, добитак). Праћењем ових показатеља долазимо о сазнања у којем стадијуму производње се налазимо и шта треба предузети, да ли обим производње повећати или смањити.³

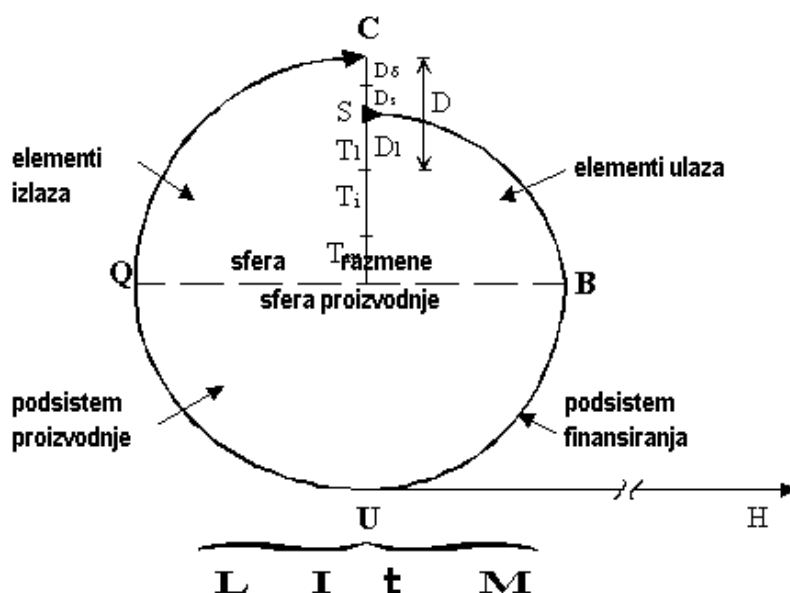
Кад су у питању цијена производа или услуге битно је пратити однос граничног трошка и граничног прихода, те ако је гранични трошак већи од граничног прихода, обим производње треба обуставити и тражити рјешења или привремено наставити производњу да би се задржали постојећи купци. Степен кориштења капацитета је битан, а посебно степен кориштења капацитета на граници економичности као и обим и структура трошкова на одређеном степену кориштења капацитета. У зависности од структуре трошкова гранична економичност може бити на вишем или нижем степену кориштења капацитета. Може се пословати и са нижим степеном капацитета ако је у структури укупних трошкова заступљено мање фиксних трошкова. Такође је важно вршити праћење по фазама репродукције.

Преображавајући се из новчаног – универзално расположивог – у почетни робни облик, а затим у прелазни технолошки, те завршни робни облик, капитал постаје сужено расположив због везивања за процесе репродукције који, на основу

³ Дијаграм организационе структуре и економске стварности предузећа (x - улазни елементи, y - излазни елементи, MEП - процеси у предузећу, Do - остварени добитак, Z - квалитет економије предузећа, Dz - дио дохотка за општу потрошњу, Dl - дио дохотка за личну потрошњу, Ds - дио дохотка за проширену репродукцију, Tm, Tl, Ti, K - трошкови материјала, рада и средстава за рад, Dbs, Dbz, Dbl - субјективно и објективно условљена одступања F фактори).

друштвене подјеле рада, обавља дати привредни субјекат. У оквиру тако успостављеног привредног субјекта формирају се носиоци појединих парцијалних задатака на принципу техничке подјеле рада. Поједине фазе циклуса репродукције обављају одговарајући дијелови датог предузећа, који су задужени да, обављајући свој посао, рационално располажу вриједностима које циркулишу по унапред замишљеним метаморфозама и фреквенцији. При томе, свако одступање од тако конципираног тока и фреквенције метаморфоза вриједности условљава поремећаје у равнотежи између расположивог дијела капитала који припада датом предузећу и величине његовог задатка. Појава ове неравнотеже неумитно се негативно одражава на окружење у виду прикраћивања осталих привредних субјеката у располагању капиталом који је неоправдано блокиран у некој од фаза циклуса репродукције у оквиру посматраног предузећа.

Слика 1. Схема циклуса репродукције у оквиру датог привредног субјекта.

2.1. Вријеме ангажовања средстава

С обзиром на то што се моментом деблокирања — моментом продаје произведене робе — ангажовани капитал ослобађа дотадашње везаности за производњу, он може у пуном деблокираном износу да се употреби, с истом функцијом, за нову производњу. Уколико је био краћи период његовог ангажовања, утолико ће прије он бити ослобођен за нову производњу. Ово јасно показује да је за проблем ангажовања средстава од исто толиког значаја трајање ангажовања као и сума ангажованих средстава. То трајање ангажовања испољава се као фактор величине ангажованог капитала у двојаким смислу:

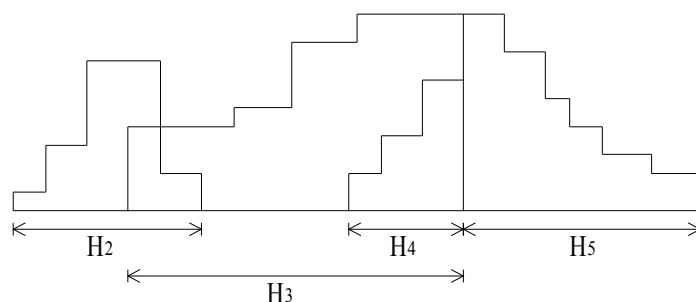
- (1) дужином циклуса ангажовања и
- (2) временским ритмом самог процеса ангажовања.

(1) Под *циклом ангажовања* подразумева се вријеме које прође од почетка до краја ангажовања средстава у једном улошку у производњу. Другим ријечима, то је вријеме које раздваја моменат блокирања од момента деблокирања капитала. Капитал ангажован у једном улошку не блокира се у свега једном моменту, већ најчешће у низу момената између којих такође настају временски интервали. Исто тако, ангажована средства се не деблокирају у једном моменту већ обично у низу момената, такође међусобно одвојених временским интервалима. Услјед ове чињенице, циклус ангажовања капитала диференцира се:

- (а) као конкретни или одређени циклус ангажовања и
- (б) као просјечни циклус ангажовања средстава.

(а) Карактеристично је за *конкретни циклус* ангажовања капитала да су у разним моментима тога циклуса ангажоване различите суме. Ово услјед тога што се у свакој од фаза капитала ангажује парцијално, у разним моментима и у различитим сумама у сваком од тих момената:

- У претходној робној фази куповине разних материјала и средстава за рад врше се у различитим моментима. Купљене количине такође приспијевају у различитим моментима. Моменти блокирања средстава у овој фази су у ствари везани за исплату купљених количина материјала, полуфабриката и сл. Како се и ове исплате врше у различитим моментима и у различитим износи-ма, слика процеса блокирања стално се мијења, а самим тим мијењају се и суме средстава ангажованих у фази залихе материјала и средстава за рад.

Слика 2. Стварни циклус ангажовања средстава:

H_2 = претходна робна фаза, H_3 = технолошка фаза, H_4 = фаза прекривања, H_5 = завршна робна фаза.

- У технолошкој фази – фази производње – моменти ангажовања капитала поклапају се са моментима трошења средстава за производњу (с изузетком основних средстава),⁴ дакле, с моментима отпочињања њихове производне

⁴ Средства за рад се одједном у укупном обиму уносе у процес производње, а у том процесу се само дјелимично (идеални дио) утроше, то јест пренесу само аликутни дио своје вриједности

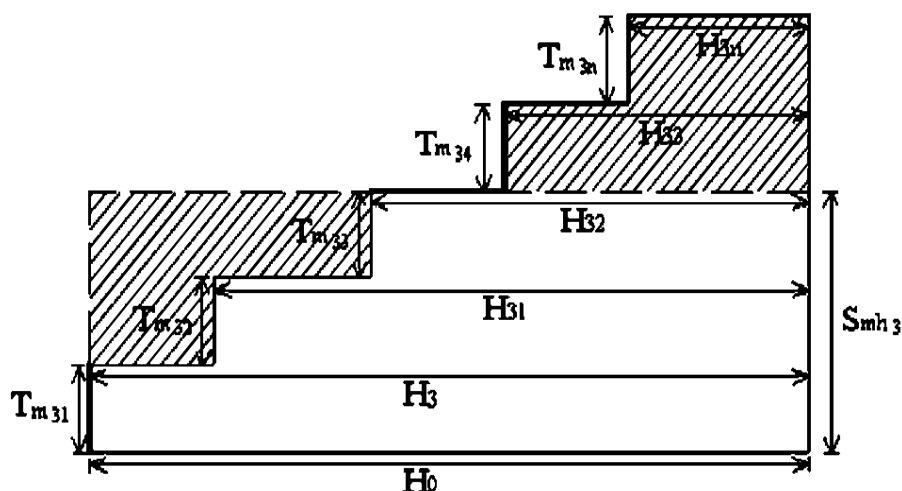
- потрошње. Ово зависи од низа технолошких и организационих фактора у радионицама. Услјед тога, у разним моментима, у недовршеној производњи налазе се различите суме ангажованих средстава (видјети слику 2.).
- У фази залихе готове робе промене ангажованих сума су посљедица: на једној страни, ритма изласка готове робе из производње и, на другој страни, ритма продаје те робе.

(б) С обзиром на то што је за проблем ангажовања средстава од подједнаке важности како *ангажована сума* тако и *трајање* ангажовања, реални циклус ангажовања није погодан инструмент за уочавање и сагледавање ових двију битних величина: у њему су у разним моментима ангажоване различите суме, а на другој страни, вријеме ангажовања истих сума је такође различито. Услјед тога је за контролу и анализу ангажованог капитала неопходно располагати *просјечним циклусом ангажовања* средстава. Просјечни циклус је рачунска, а не стварна величина. Њега можемо дефинисати као вријеме, не као различита времена већ као једно јединствено вријеме у коме је ангажована просјечна сума средстава једног улошка. Да би ову дефиницију могли и квантитативно изразити потребно је прорачунати:

- просечну суму ангажованих средстава и
- просечно вријеме ангажовања те суме.

За израчунавање *просјечне суме* ангажованог капитала у технолошкој фази потребно је, прије свега, поћи од њене стварне дужине. Ово је најчешће могуће врло лако схватити ако се технолошка фаза дефинише као вријеме које прође од прве па до посљедње технолошке операције. И једну и другу није тешко констатирати, с обзиром на то што су то техничке категорије. У овом временском распону су у појединим моментима ангажоване различите суме. Међутим, те све суме могу, као пондерисане аритметичке средине, да се сведу на просјечну суму. Ова просјечна сума означава рачунску просечну величину средстава ангажованих у сваком моменту технолошке фазе (видјети слику 3).

на производ који је помоћу њих у том процесу израђен. На тај начин се дио њихове вриједности деблокира из почетног робног у прелазни и завршни робни облик, а потом, продајом производа овај дио вредности се јавља у новчаном облику (наплаћена пренесена вриједност амортизованог дијела средстава за рад).

Слика 3. Ангажована обртна средства у материјалу у технолошкој фази ($T_{m31} - T_{m3n}$)

Ако се претпостави да је та просјечна сума средстава у једном улошку у технолошкој фази ангажована као просјечна сума и у фази залихе материјала, онда се, на основу вриједности укупне залихе материјала и ове просјечне суме, може израчунати дужина технолошке фазе. Ако је:

$$T_{m31} = 10 \text{ милиона, } H_3 = 100 \text{ дана}$$

$$T_{m32} = 10 \text{ милиона, } H_{31} = 80 \text{ дана,}$$

$$T_{m33} = 10 \text{ милиона, } H_{32} = 60 \text{ дана,}$$

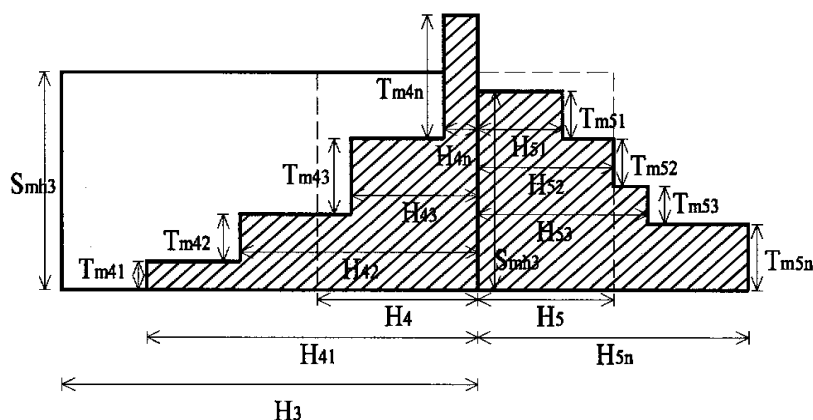
$$T_{m34} = 10 \text{ милиона, } H_{33} = 40 \text{ дана,}$$

$$T_{m3n} = 10 \text{ милиона, } H_{3n} = 20 \text{ дана,}$$

тада су просјечна средства ангажована у материјалу у технолошкој фази:

$$S_{mh3} = \frac{10 \cdot 100 + 10 \cdot 80 + 10 \cdot 60 + 10 \cdot 40 + 10 \cdot 20 +}{100} = 30000000 \text{ d.}$$

На основу исте претпоставке и на основу познавања вриједности залиха недовршене производње и залиха готове робе може се израчунати дужина фазе прекривања, као и дужина фазе залихе готове робе (видјети слику 4).

Слика 4. Фаза прекривања и завршна фаза у просјечном циклусу ангажовања средстава

(2) Под *ритмом улагања* подразумијева се временски ток блокирања средстава; временски ток појединачних исплата за набављени материјал, временски ток уношења појединих количина у прераду, ток исплата зарада радника за извршени рад за недовршену производњу и ток изласка готове робе из производње у складиште готове робе. Начелно посматрано, у извјесним случајевима ови *моменти блокирања* могу да буду ближи почетним фазама, док у другим случајевима они могу бити ближи завршним фазама. Ово је од ванредног значаја за просјечну суму ангажованих средстава у једном циклусу ангажовања. Уколико су моменти ангажовања ближи *почетним фазама циклуса*, у просјеку је ангажована већа сума капитала; обрнуто, уколико су моменти ангажовања ближи *завршној фази циклуса*, у просјеку је ангажована сразмјерно мања сума.

2.2. Укупно вријеме циклуса репродукције

Средства ангажована у репродукцији репродукују се у процесу производње у напјијред изнијетом смислу ријечи, да би могла поново да се унесу у производњу и репродукцију и тако омогуће континуелност производње, односно континуелност подмирења потреба. Моменат техничког репродуковања тих средстава подудара се с моментом довршавања производа на који су утрошена та средства: наиме, ако се са процесом производног трошења средстава њихове вриједности преносе у нови производ, процес преношења вриједности завршен је моментом довршетка новог производа. Међутим, друштвено признање овако извршене репродукције је још неизвјесно. Оно ће бити учињено оног момента кад на тржишту појединачни или колективни купци, односно потрошачи, купе произведени производ и за њега плате одређену цијену. У висини те цијене биће изражен степен тржишног признања (потпуног или дјелимичног) репродукције утрошених средстава.

Са тржишним признањем репродуктивности средстава, средства ангажована у репродукцији репродукована су и фактички и формално. Ипак, са становишта *економије предузећа и функције* ангажованог капитала у тој економији, за цијели проблем репродуковања средстава од значаја је још један моменат, а то је моменат *повраћаја* оних *функционалних карактеристика* средстава због којих су она уопште ангажована у производњи. Циљ и смисао овог ангажовања, као што је раније наглашено, своди се на функцију средстава:

- у обезбјеђивању техничког континуитета производње и
- у спровођењу напора да се квалитет економије што више приближи оптималном.

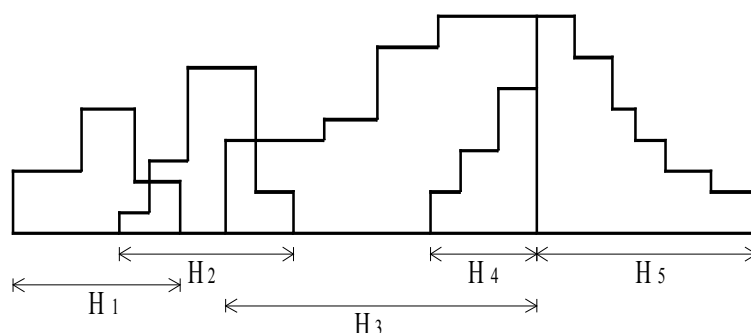
Овако постављено, циљеви ангажовања средстава остварују се тек кад капитал поприми *натурални* облик једне од фаза његовог ангажовања: претходни робни облик, технолошки облик, завршни робни облик. Према томе, иако су средства ангажована у производњи технички репродукована моментом довршетка производа због кога су ангажована, иако је моментом продаје тога производа у виду робе учињено тржишно признање њиховог репродуковања, *функција* њихове *ангажованости* у производњи фактички је *репродукована* тек моментом кад она поприми један од натуралних појавних облика – залиха материјала, залиха недовршене производње, залиха готове робе – због којих је уопште било потребно њихово ангажовање. То значи да су ангажована средства у репродукцији функционално репродукована не моментом продаје робе већ моментом набавке нових средстава помоћу којих се продужује и обнавља производња. Између та два момента – момента продаје робе и момента набавке нових материјала – пролази дуже или краће вријеме у коме се средства налазе у *новчаном облику*.

Овај период, наиме, период који прође од момента почетног ангажовања – блокирања - (моменат набавке материјала), па до момента функционалног репродуковања тих средстава (моменат поновне набавке материјала) представља један *циклус репродукције* (видјети слику 5).

Фазе циклуса ангажовања су истовремено и фазе циклуса репродукције. Међутим, поред ових, циклус репродукције има још и пету фазу – *фазу капитала у новчаном облику*. Из овог прекривања највећег дијела циклуса репродукције циклусом ангажовања средстава могу се извући закључци у погледу других карактеристика циклуса репродукције. И код њега, наиме, као и код циклуса ангажовања средстава, можемо диференцирати *конкретни*, тј. одређени, и *просјечни* циклус репродукције; за први је карактеристично:

- да се у разним моментима циклуса репродукују различите суме средстава и
- да је вријеме репродуковања разних сума различито.

За други – тј. просјечни циклус репродукције – карактеристично је то да је он рачунска категорија и да се конструише на бази претпоставке да се стално, тј. у сваком моменту, у предузећу репродукује иста сума средстава.

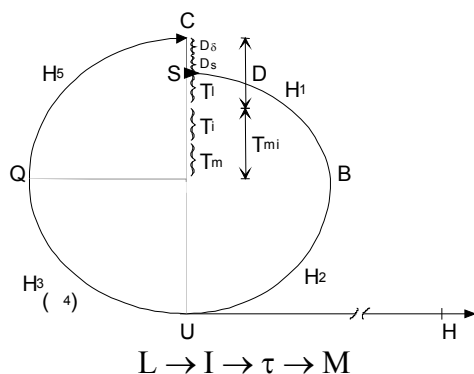

Слика 5. Циклус репродукције:

H_1 = фаза средстава у новчаном облику;
 H_2 = фаза средстава у претходном робном облику;
 H_3 = технолошка фаза;
 H_4 = фаза прекривања;
 H_5 = фаза средстава у завршном облику.

Односно, да се у једној години оствари репродуковање укупно предујмљеног капитала. Међутим, у стварности, један дио уложеног капитала репродукује се у краћем времену од године дана (обртна средства), а други дио се репродукује тек кроз неколико година (основна средства). Зато се величина S у стварности ријетко када изједначава са величином T . То је могуће само у теоријским разматрањима, када се жели апстраховати вријеме као димензија и приказати однос између укупно уложене (S) и произведене вриједности (C), то јест када је $\beta=1$.

У економској теорији и пракси, ангажовању као облику улагања посвећено је знатно мање пажње у односу на проблематику трошкова. То је и разумљиво када се ради о оним историјским условима производње када је живи рад у структури улагање заузимао далеко веће учешће него облици минулог рада и када се због претежно екстензивног начина привређивања мање водило рачуна о *времену* као димензији процеса репродукције.

Слика 6. Схема циклуса репродукције

У савременим условима привређивања, при нараслим производним снагама, које карактеришу високо учешће одређеног рада у укупним улагањима, *вријеме* је постало значајна детерминанта процеса репродукције, посебно с обзиром на ка-

рактеристике улагања капитала у средства за рад. Производња која је заснована на високом органском саставу елемената производње захтијева велику кумулацију капитала у облику средстава за рад да би могла да отпочне. Овако кумулирани капитал у средствима рада репродукује се постепено, по правилу дуготрајније од времена израде производа који се помоћу њих ствара, с обзиром на њихове карактеристике *вишекратне* употребљивости. Функција ових средстава је услов производње, а она се може одвијати само ако су овако акумулирана средства присутна, унесена, везана у производњи кроз цијели циклус њиховог иначе постепеног трошења.

2.3. Подсистем финансирања

Трећи елемент организационе структуре економског система предузећа представља подсистем *финансирања*, чије функционисање се испољава у обезбјеђивању циркулације економских вриједности и размјене и омогућује континуитет репродукционог трошења елемената производње у виду њиховог прибављања за новац и поновне метаморфозе готових производа у новчани облик вриједности. Контрола економске ефикасности и у том трећем елементу система индустријске организације остварује се помоћу сљедећег обрасца:

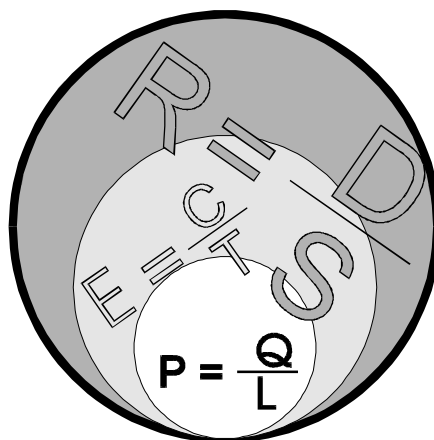
$$R = \frac{D}{S} = \frac{C - T_{mi}}{\beta T}$$

који показује способност оплођавања вриједности. (R = рентабилност, D = доходак, T_{mi} = трошкови средстава за производњу, β = коефицијент ангажовања средстава.)

Као што је претходно речено, рентабилност се може изразити и профитном стопом, што представља показатељ способности оплођавања вриједности са становишта власника капитала. Обрасцем:

$$\frac{1}{\beta} = \frac{T}{S}$$

изражава се ефикасност самог подсистема финансирања. То, другим рјечима, значи да реципрочна вриједност коефицијента ангажовања представља показатељ ефикасности подсистема финансирања, изражавајући *брзину циркулације* капитала у репродукцији. Наиме, како коефицијент ангажовања (β) изражава *дужину* циклуса репродукције, представљену релативно према основној временској јединици у области привређивања, години, његова реципрочна вриједност показује брзину кружења капитала, односно број његових обртаја у јединици времена. Отуда предузећа имају интерес да скрате циклус репродукције појединих дијелова капитала предујмљеног у прибављање елемената производње и поново *деблокираних* продајом производа. Наиме, дужи циклус репродукције капитала условљава потребу ангажовања веће вриједности за дати процес производње, а тиме и главну негативну посљедицу таквог понашања – камату на предујмљени капитал.

Слика 7. Међусобни однос парцијалних израза квалитета економског система предузећа

Овако посматрано, квалитет економског система предузећа изражава се парцијалним показатељима ефикасности сваког од подсистема његове организационе структуре – технолошког, размјенског и финансијског. То омогућује да се контролише његово понашање у сваком од тих сегмената, односно да се утврди одговорност за пропусте или заслуге за успјешност појединих носилаца функција менаџмента у организационој подјели рада. У том смислу, сваки од подсистема има своје посебне задатке у циклусу репродукције, који су међусобно подијељени по принципу јединства супротних интереса. Тек на основу израза укупног пословног успјеха који је показатељ ефикасности цијелог система, може се оцијенити степен остваривања основног економског принципа репродукције – одређени резултат уз минимално улагање у процес репродукције. То се обезбјеђује спровођењем другог организационог принципа – јединства циља.

Парцијални показатељи квалитета економског система предузећа међусобно су *вертикално* повезани и условљени. То значи да је показатељ квалитета економије једног подсистема садржан у показатељу другог подсистема, уз одговарајуће проширење елементима резултата и улагања који су релевантни за тај виши организациони ниво. Овај однос може се и графички представити као на слици 7.

Предузеће може бити у равнотежи када је постигнута максимална уравнотежена стопа раста, стопа диверзификације и просјечне профитне марже, поред изједначавања граничног прихода и граничног трошка на одређеном степену кориштења капацитета. Политика пословања се може изразити преко три инструмента: коефицијента финансијске сигурности, стопе диверзификације и просјечне профитне марже. Стопу диверзификације можемо добити стављањем у однос броја нових производа који се уводе у одређеном раздобљу и удјела успјешних нових производа. Диверзификација може поприимити два облика и то:

- а) потпуно нов производ без блиских супститута који ствара нову тражњу (диференцирана диверзификација);
- б) производ који је супститут за сличне робе које се већ производе (имитаторска диверзификација) и тиме доћи у оштру конкурентску борбу са сличним произвођачима. За предузеће је боље да се определијели за диференцирану диверзификацију пошто је тржиште сигурније са мање конкурентности.

3. ЗОНЕ КОРИШТЕЊА КАПАЦИТЕТА

Предузеће треба да зна у којој се зони запослености капацитета налази. У кориштењу капацитета постоје трошкови успостављања капацитета (фиксни) и трошкови функционисања капацитета. Кориштење капацитета услед законитости понашања трошкова по јединици производа је исто значајно за предузеће. Постоје три зоне производње. То су зона дегресије, оптималности и прогресије. У зони дегресије трошкови брже опадају у односу на обим производње, у зони оптималности трошкови се крећу пропорционално расту производње и у зони прогресије трошкови расту брже од раста обима производње. Свакако да су трошкови по једном производу најнижи у зони оптималности, па је природно да менаџмент настоји производити у тој зони. Но, да би менаџмент знао у којој се зони кориштења капацитета налази он треба да користи коефицијент реактибилности трошкова који се израчунава стављањем у однос укупних трошкова дате зоне запослености и обима производње те зоне. Ако је коефицијент у интервалу од 0-1, то је зона дегресије, ако је 1, онда је зона оптималности и ако је преко 1 онда је то зона прогресије. Кад је утврђена зона запослености, предузеће се налази у ситуацији да своју цијену коштања упоређује са тржишном цијеном, па да утврди који степен кориштења капацитета треба користити да се формира нормална цијена коштања по којој се исплати производити и испод које се више исплати обуставити производњу. Модел који се користи је $y = a + bx = c$, при чему су y – укупни трошкови, a – фиксни трошкови, bx – варијабилни трошкови и c – остварени приход од продаје производа и услуга. Ако је $y = c$, трошкови тог капацитета (те зоне запослености) једнаки су оствареном приходу (реализовани обим по просјечној цијени). Менаџмент се налази у стању да настави рад. Ако предузеће жели да зна који је то степен кориштења капацитета испод ког се не исплати производити, онда се ставља у однос стварни обим производње са обимом производње који се остварује на степену граничног капацитета. Гранични капацитет утврђујемо по моделу $X = FT/P_c - VT$, при чему је: X – обим производње, FT – обим трошкова успостављања капацитета, P_c – тржишна цијена, VT – варијабилни трошкови по јединици производа. Што је већи стварни обим производње од прага капацитета, то је степен сигурности предузећа већи и обратно. Овај модел је валидан под претпоставком да су фиксни трошкови апсолутно фиксни од нултог до максималног капацитета, да су тржишне цијене константне и да се не мијењају с обзиром на обим понуде, да трошкови по јединици производа имају дегресиван карактер и да је обим раста производње пропорционалан обиму варијабилних трошкова. Висина прага капацитета је условљена структуром фиксних и варијабилних трошкова. Ако је учешће фиксних трошкова у структури укупних трошкова веће, то ће праг капацитета бити на вишем нивоу и обратно. Могуће је да праг капацитета с обзиром на ову законитост буде код неких предузећа 20 %, а код неких других 75 % и више. Свака промјена претпоставке модела прага кориштења капацитета утиче на промјену висине прага кориштења капацитета. Тако промјена продајне цијене производа и услуга директно утиче на ниво капацитета.

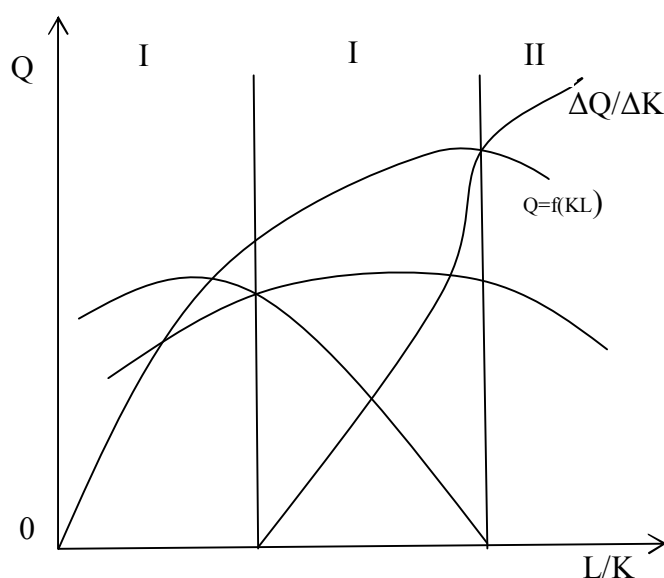
Када помињемо праћење обима капитала по фазама појединог циклуса репродукције важну улогу имају и коефицијент ангажовања и коефицијент

репродуковања⁵. Тако коефицијент ангажовања показује обим ангажованог капитала у односу на обим производње или обим објективно условљених трошкова. Према томе, ако је ангажован велики капитал који се слабо користи у репродукционом циклусу, онда ће овај коефицијент бити $\beta > 1$, што указује да предузеће мобилише значајан износ капитала који није у директној вези са обимом производње. Што је коефицијент ангажовања већи, то је стање у висини капитала лошије и треба предузимати мјере да се коефицијент ангажовања доведе на ниво испод 1, односно да се главнина ангажованог капитала стави у функцију производње. Насупрот коефицијенту ангажовања, коефицијент репродуковања показује однос остварене производње (трошкова) и ангажованог капитала ($1/\beta = T/S$). Што је мањи износ капитала у директном односу са производњом у једном циклусу, то је и овај коефицијент мањи и обрнуто. Ако предузеће користи већи дио капитала у једном или више узастопних циклуса то је и коефицијент репродуковања већи. Према томе, коефицијент репродуковања показује колико је појединачних или више узастопних циклуса репродукције потребно да би се репродуковао предујмљени капитал. Свакако циљ репродукције није само да се репродукује уложени капитал, већ да се он репродукује у проширеном обиму, односно да се оствари одређен профит довољан за проширење репродукције, као и измирење обавеза према држави, запосленима, власницима и менаџерима. Висина оствареног профита као награде за предузетништво зависи, између осталог, и од смањења коефицијента репродуковања кад се капитал репродукује у краћем времену и од коефицијента ангажовања да се ангажовани капитал у већој мјери стави у функцију остварене производње и профита.

Ако се предузеће оријентише на тржиште, односно ако се продајна цијена узме као оријентација, онда се при смањењу тржишне цијене предузеће одмах нађе у кризи. Једноставно, оно не зна своје могућности (унутрашње резерве), односно до којег нивоа се цијена може смањити. Када је $C = XP_c$, а $T = FT + BX$, онда је $C = T$. Ако дође до раста цијене на тржишту, рецимо за 10 %, онда се ствара лажна слика о стању равнотеже предузећа и зоне запослености капацитета. Предузеће се може наћи у зони прогресије, а ако је продајна цијена повољна, предузеће може форсирати повећање производње, да би се у случају пада цијена предузеће нашло помјерено из равнотеже, а поготову из зоне прогресије, одакле се теже враћа у зону оптималности услед реманентности трошкова. Ако се смањи кориштење капацитета линеарно се не смањују трошкови, а пад цијене и пораст трошкова доводи до смањења профита или његовог губитка. У равнотежи предузећа се изједначава гранични приход и гранични трошак и профит је тада највећи. Ако је предузеће у стању равнотеже и уједно у оптималној зони кориштења капацитета, онда ће под условом да су производи квалитетни и цијена прихватљива за купце, теже доћи до угрожавања таквог предузећа. Код обраде неких показатеља раног откривања кризе у предузећу, битно је указати на структуру трошкова. Високи фиксни трошкови траже висок степен кориштења капацитета, иначе је криза у предузећу неминовна услед високе цијене коштања и малог профита.

⁵ Коефицијент ангажовања капитала $\beta = S/T$, а коефицијент репродуковања капитала $1/\beta = T/S$, при чему је просјечна сума ангажованог капитала, а T -трошкови у једном циклусу производње.

Зоне кориштења капацитета можемо најједноставније објаснити преко стадијума производње и преко коефицијента реакбилности трошкова. Ако је коефицијент реакбилности трошкова мањи од 1, то указује на чињеницу да обим трошкова расте спорије од обима производње и да се предузеће налази у зони дегресије. Ако је коефицијент реакбилности 1, то подразумева да пораст трошкова и обима производње има пропорционалан карактер и то указује да се предузеће налази у зони оптималности или пропорционалности. Ако је коефицијент реакбилности већи од 1, то указује да раст производње условљава интензивнији раст трошкова и да се предузеће налази у зони прогресије. Није потребно посебно истицати да ће рационални произвођач настојати да степен кориштења капацитета задржи што дуже у зони оптималности.

Слика 8. Дијаграм зона запослености капацитета

Прикладно објашњење зона запослености капацитета може се приказати у три стадијума производње. Тако је у првом стадијуму производње гранични производ капитала негативан, а у трећем стадијуму производње гранични производ рада је негативан. То указује да ће рационални произвођач производити у другом стадијуму производње кад је и гранични производ рада и капитала позитиван. Ако је рад скуп у односу на капитал, производни капацитет предузећа ће бити ближе првом стадијуму. Ако је капитал скупљи у односу на рад, онда ће се производња приближавати трећем стадијуму. У првом стадијуму производње ($\Delta Q/\Delta K$) је негативан и достиже 0 при уласку у други стадијум. Међутим гранични производ рада ($\Delta Q/\Delta L$) достиже вриједност 0 при изласку из другог у трећи стадијум производње, тако да у другом стадијуму производње и рад и капитал имају позитивне величине. Битно је да предузеће зна у којој је зони запослености (најбоље је у зони оптималности). Важан показатељ при зони кориштења капацитета представљају гранични трошкови и гранична продуктивност као обрнуто пропорционалне величине. Гранични трошак у првој зони опада, достиже свој минимум и почиње да расте, а гранична продуктивност у

првој зони почиње да расте, а затим опада. Према томе, зона оптималног капацитета може се налазити и при максималној граничној продуктивности и минималним граничним трошковима. Надаље, зона оптималног капацитета који даје оптималан пословни успјех може се пратити и преко граничног прихода и укупног прихода предузећа. Тако је укупан приход предузећа највећи када је гранични приход једнак нули. Предузеће се налази у оптималној зони и кад му је изједначен гранични приход и гранични трошкови и тад је профит највећи.

Предузеће се налази у зони позитивног пословања ако му укупни приход превазилази укупне трошкове, међутим предузеће се налази на прагу економичности, ако су укупни приходи и укупни трошкови изједначени. Тако рецимо важи да је $y = a + bx = c$ при чему је $c = x \cdot p_c$ y – укупни трошкови, c – укупни приход, p_c – тржишна цијена, a – фиксни трошкови, b – варијабилни трошкови по јединици производа и x -обим производње. То је минималан капацитет. Да би се утврдио обим производње на нивоу граничне економичности може послужити слједећи модел: $x = a/p_c - b$. Да би овај модел био валидан морају се уважавати слједеће претпоставке, да су фиксни трошкови апсолутно фиксни од нултог до максималног степена кориштења капацитета, да су варијабилни трошкови пропорционални трошковима, да је тржишна цијена дата, да се сви производи који се произведу могу реализовати и да трошкови по јединици производа имају линеарно-дегресивни карактер. Неопходно је пратити и предузети мјере да се предузеће што дуже налази у оптималној зони (односно другом стадијуму производње) близу изједначавања граничних трошкова и граничних прихода, граничног прихода између 1 и 0, коефицијента реактивности трошкова 1, коефицијента ангажовања већег од 1, коефицијента репродуковања мањег од 1. Степен кориштења капацитета на граници економичности може бити на вишем или на нижем степену у зависности од обима и структуре трошкова. Ако предузеће има у структури трошкова значајно учешће фиксних трошкова, онда ће степен кориштења капацитета на граници економичности бити на већем нивоу, те ако предузеће у структури укупних трошкова има значајно учешће варијабилних трошкова, онда ће степен кориштења капацитета на граници економичности бити на нижем нивоу. На степен кориштења капацитета на граници економичности значајан утицај има и тржишна цијена производа.

4. ГРАНИЧНА ЕКОНОМИЧНОСТ

4.1. Појам и значај прага економичности

Трошење елемената производње не може се посматрати изоловано од резултата репродукције у оквиру економског система предузећа. То проистиче из околности што се трошкови елемената производње, као облик улагања вриједности, репродукују реализацијом производа, као подсистемом излаза економског система предузећа.

Изучавање законитости понашања трошкова показује да се смањивањем степена кориштења капацитета не могу у истој сразмјери смањити и трошкови елемената производње. У вези с тим, мора се оцјењивати до које мјере је допустиво, у оквиру пословне политике предузећа, смањивати степен кориштења капацитета ка-

да се појаве потешкоће и немогућности да се производни потенцијал користи на оптималном нивоу. То оцјењивање изводи се упоређивањем *прихода* који се остварује на датом обиму производње, уз константне стандардне продајне цијене производа и *трошкова* које изазива такав обим производње, што се може квантитативно изразити обрасцем:

$$\sum_{i=1}^n Q_i C_{qoi} = C \geq T \quad /3.1/$$

При чему је C_{qoi} = тржишне цијене производа (стандардне).

Како је основна економска законитост изражена у могућности да се ствара већа вриједност од оне која се улаже, смањивање обима производње испод оног степена коришћења капацитета који не обезбјеђује већу реализовану вриједност производа од трошкова представља економски неоправдану појаву. Зато се обим производње на коме се изједначава реализована вриједност производа (C) са трошковима (T) *сматра прагом економичности*. Према томе, степен коришћења капацитета испод којег се више не остварује економично пословање представља *праг економичности*⁶ коришћења капацитета.

Доњи степен коришћења капацитета на коме престаје економично пословање предузећа назива се и *праг корисности*, јер се испод тога обима производње трошкови не покривају реализацијом производа, односно:

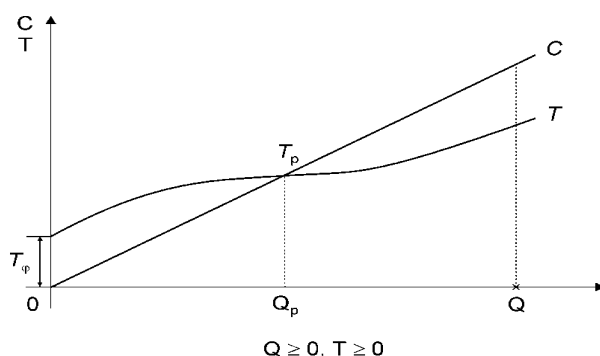
$$T = C \quad /3.2/$$

Испод прага корисности настаје *губитак* у пословању предузећа, који се изражава у *негативној* разлици између вриједности реализације производа и трошкова производње, што се квантитативно може изразити по обрасцу:

$$G = T - C \quad /3.3/$$

при чему је: G = губитак у пословању предузећа, који изражава негативну разлику између стварних трошкова (T) и реализоване вриједности производње (C).

⁶ У економској теорији и пракси често се појам прага економичности идентификује са прагом рентабилности, а јављају се и други називи за ову појаву као што је праг корисности, "мртва тачка", тачка покрића и сл. Међутим, сви ови и слични називи могу се прихватити са одређеном резервом. Наиме, назив "праг рентабилности" не одговара значењу ове појаве, јер се у економској теорији под изразом рентабилност подразумева однос између дохотка или добитка и суме ангажованог капитала, док се у овом изразу, коме једино одговара назив праг економичности, стављају у однос реализована вриједност производа и трошкова елемената производње.

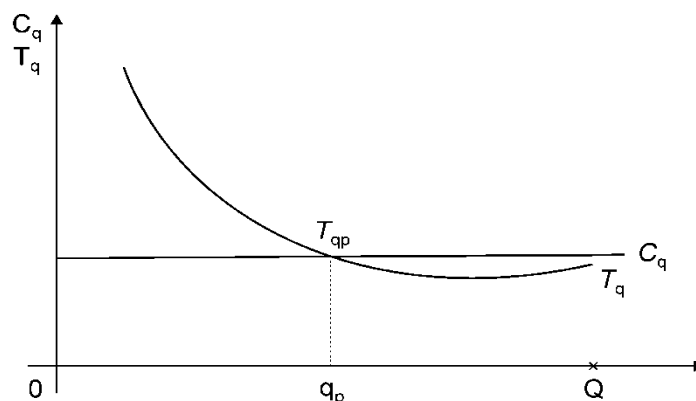
Слика 9. Праг економичности коришћења капацитета у условима криволинијског развоја укупних трошкова

До појаве прага економичности прије падања степена коришћења капацитета на нулу долази због околности што се укупни трошкови спорије смањују од пада обима производње. При томе, смањење обима производње праћено је одржавањем висине фиксних трошкова на нивоу условљеном успостављањем капацитета. Ова појава може се графички представити као на слици 9.

Ако се понашање укупних трошкова у функцији динамике степена коришћења капацитета посматра пројектовано на јединицу производа, доћи ће до ситуације као на слици 10. Ова слика показује да се на нивоу прага економичности коришћења капацитета висина продајне цијене изједначава са цијеном коштања, што условљава свођење добитка, односно профита по јединици производа на нулу. При томе се подразумева да је продајна цијена (C_q) формирана под дејством односа понуде и тражње или других објективних фактора пословања, односно да је њена висина независна од динамике коришћења капацитета.

Опадањем обима производње испод прага економичности долази до смањивања вриједности реализације производа. То је резултат околности што се реализована вриједност производње, у правилу, креће праволинијски, односно по линији пропорционалности, док се укупни трошкови у функцији степена коришћења капацитета мијењају криволинијски⁷. При томе, реализација се своди на нулу када се степен коришћења капацитета, односно обим производње, сведе на нулу, док се у том случају трошкови сведе на износ фиксних трошкова, који је знатно изнад нуле. Овакав однос између реализације и трошкова у различитим варијантама коришћења капацитета представља показатељ за оријентацију менаџмента конкретне предузећа у формирању пословне политике у условима ограниченог пласмана производа или других проблема који онемогућавају оптимално коришћење расположивог производног потенцијала.

⁷ Продајне цијене производа у условима тржишне привреде формирају се под дејством понуде и тражње, као и других критеријума робне размјене. Међутим, на њихову висину не утиче непосредно промјена степена коришћења капацитета конкретне предузећа. Зато се продајне цијене (C_q) узимају као константна величина у функцији динамике степена коришћења капацитета. Из тога проистиче и праволинијско кретање износа реализације производа. С друге стране, кретање линије укупних трошкова у функцији коришћења капацитета детерминисано је њиховом квалитативном и квантитативном структуром.

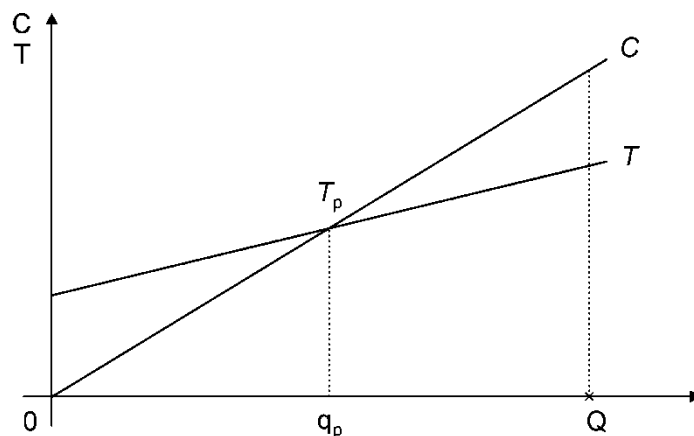
Слика 10. Праг економичности коришћења капацитета у условима криволинијског развоја цијене коштања

4.2. Утврђивање прага економичности

Утврђивање прага економичности у конкретном предузећу подразумијева познавање квалитативне и квантитативне структуре трошкова и њихове динамике у функцији промјена степена коришћења капацитета. Познато је да свако предузеће у своме пословању има: фиксне, релативно фиксне и пропорционалне трошкове. Међутим, *квалитативна* структура укупних трошкова класификованих према условљености динамиком степена коришћења капацитета, разликује се од једног до другог предузећа, зависно од органског састава елемената производње у њему, што има значаја код формирања пословне политике.

Свака промјена степенa коришћења капацитета условљава и одређену промјену трошкова елемената производње. Ова промјена висине укупних трошкова настаје у дијелу варијабилних, док се фиксна компонента задржава на нивоу који је условљен успостављањем капацитета. Међутим, промјене висине варијабилних трошкова у функцији динамике коришћења капацитета односе се на сразмјерно мијењање пропорционалне компоненте у њима, док се релативно фиксна компонента јавља само у случају раслојавања обима производње у смислу мијењања организационе структуре коришћења производне могућности датог предузећа. Тако посматрана динамика укупних трошкова у функцији динамике степена коришћења капацитета омогућује свођење овог облика улагања елемената производње на само фиксну и пропорционалну компоненту, јер се релативно фиксна компонента не јавља обавезно, уколико нема промјена у организационој структури коришћења капацитета⁸. Ова појава је и графички представљена на слици 11.

⁸ Релативно фиксни трошкови условљени су организационом структуром коришћења капацитета - $T_p = f(Q_3)$ - што значи да се јављају и мијењају с појавом и промјенама раслојавања производње на серије, моделе, типове производа, и сл. те када се не врши раслојавање капацитета при његовом коришћењу нема ни појаве ове врсте трошкова. Полазећи од овога, при третирању динамике укупних трошкова у функцији промјене степена коришћења капацитета, могуће је апстраховати релативно фиксну компоненту.

Слика 11. Утврђивање прага економичности коришћења капацитета када су варијабилни трошкови једнаки пропорционалним

Полазећи од поставке да се у функцији промјена обима производње мијењају само пропорционални трошкови, док се релативно фиксни не јављају када нема раслојавања коришћења капацитета, израчунавање прага економичности може се извести по следећем обрасцу:

$$K_{qp} = \frac{T_{\phi}}{QC_q - QT_{\pi q}} = \frac{T_{\phi}}{C - T_{\pi}} \quad /3.4/$$

при чему је: K_{qp} = степен коришћења капацитета на прагу економичности, док остали симболи имају исто значење као у ранијим обрасцима.

Примјена метода за утврђивање *прага економичности*, може се приказати следећим нумеричким примјером:

Конкретно предузеће има капацитет $Q = 30\,000$ јединица производа, тржишна цијена производа $C_q = 1\,000$ КМ, фиксни трошкови условљени успостављеним капацитетом $T_{\phi} = 6\,000\,000$ КМ, пропорционални трошкови по јединици производа $T_{\pi q} = 500$ КМ.

Уврштавањем ових конкретних величина у образац /3.4/ изводи се следећа рачуница:

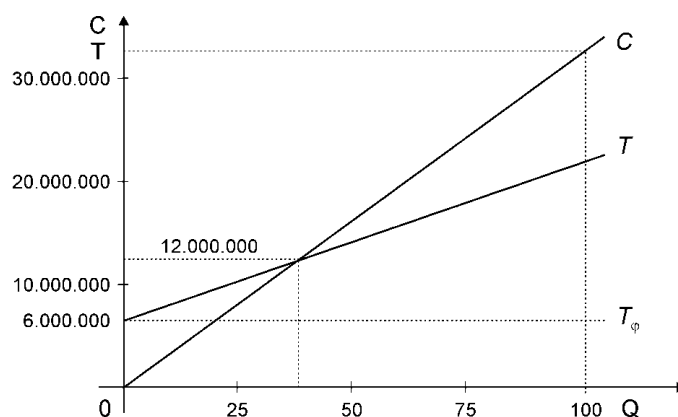
$$K_{qp} = \frac{6\,000\,000}{30\,000\,000 - 15\,000\,000} = 0,40$$

односно *праг економичности* се налази на 40 % коришћења успостављеног капацитета конкретног предузећа. То значи да се, на нивоу од 40 % коришћења капацитета, који износи 30.000 јединица производа, изједначава вриједност реализоване производње са укупним трошковима за тај обим производње. Према томе, обим производње на прагу економичности биће 40% од 30.000 јединица, колики је укупни капацитет, што износи 12.000 јединица производа. Ако се број јединица производа који одговара прагу економичности коришћења капацитета помножи

продајном цијеном (C_q), која је константна, добије се износ од 12.000.000 KM, који представља вриједност реализоване производње на прагу економичности, односно којом се покрива укупни износ трошкова на том степену коришћења капацитета. Ово се може извести по следећем поступку:

$$C = QC_q = 12000 \cdot 1000 = 12000000 \text{ KM.}$$

$$T = T_\phi + QT_{Tq} = 6000000 + 12000 \cdot 500 = 12000000 \text{ KM}$$

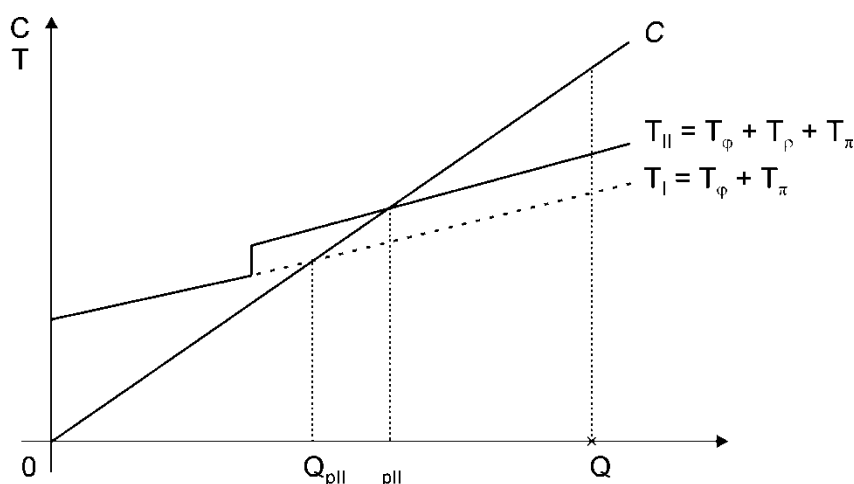

Слика 12. Праг економичности коришћења капацитета утврђен на основу нумеричких показатеља из конкретног примјера

Износ реализације утврђен је множењем обима производње који одговара пуном коришћењу капацитета (Q) и продајних цијена (C_q) које су константне у односу на промјене обима производње. Висина варијабилних трошкова из горњег обрасца утврђена је као умножак обима производње за укупан капацитет (Q) и пропорционалних трошкова по јединици производа ($T_{\pi q}$), који су константни. На нивоу прага економичности коришћења капацитета долази и до изједначавања стварне цијене коштања (T_q) са продајном цијеном (C_q), те се добитак односно профит по јединици, као и у укупном износу своди на нулу.

Претходни нумерички примјер може се и графички представити као на слици 12, која је изведена на основу оригиналних показатеља предње рачунице, а према обрасцу /4.4/.

У датом примјеру утврђивања прага економичности коришћења капацитета пошло се од поставке да се под дејством промјене обима производње мијењају само пропорционални трошкови, јер су релативно фиксни трошкови, као друга компонента варијабилних трошкова, апстраховани. Такво апстраховање заснива се на поставци да се ради о хомогеној производњи, односно без раслојавања коришћења капацитета на зоне обима производње, као што су: серије, модели, типови производа, и сл. Међутим, у производној стварности појава релативно фиксних трошкова не може се искључити, јер се у већини предузећа производни капацитет раслојава, чиме се условљава и појава релативно фиксних трошкова, као последица посебне припреме сваке нове зоне производње. Зато се и у методологији утврђивања прага економичности коришћења капацитета ова законитост мора уважавати.

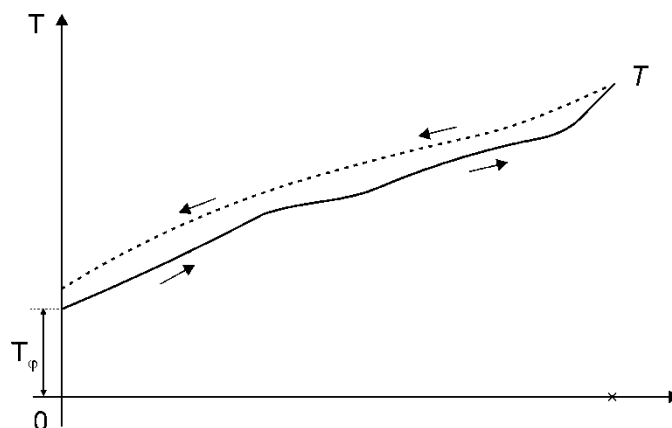
Слика 13. Утврђивање прага економичности коришћења капацитета у условима раслојавања производње увођењем нове серије

Ако се у разматрање појаве прага економичности коришћења капацитета уврсте и релативно фиксни трошкови, који настају у функцији промјене организационе структуре коришћења производне могућности предузећа, доћи ће до ситуације која се може графички представити као на слици 13. Поменута слика показује да је дошло до помјерања прага економичности коришћења капацитета у правцу већег обима производње, јер су укупни трошкови скоковито порасли у функцији преласка обима производње из једне у другу зону. То значи да је дошло до увођења било нове серије, било неког другог организационог подсистема у коришћењу капацитета. Тиме је условљено и смањење еластичности предузећа у погледу смањивања степена коришћења капацитета.

5. РЕМАНЕНТНОСТ ТРОШКОВА

Док су појаве дегресије и прогресије трошкова карактеристичне за пораст обима производње, дотле се *реманентност* јавља у функцији смањивања степена коришћења капацитета. Тако, посматрајући појаву смањивања обима производње са одређеног достигнутог степена коришћења капацитета на неки нижи ниво, уочава се и тенденција опадања износа укупних трошкова. Међутим, ово опадање износа укупних трошкова са нивоа који су достигли након пораста обима производње не одвија се истим интензитетом као што је био њихов пораст већ једним успоренијим трендом.

Када се повећава обим производње у оквиру успостављеног капацитета мезоекономског система, с тежњом да се тај капацитет што потпуније искористи, улажу се додатне вриједности у одређена проширења грла производње, резервне изворе енергије, нове складишне објекте и сл., те долази до пораста укупних трошкова. Међутим, када се обим производње, након тога, смањује, износ укупних трошкова у свом опадању *заостаје*.

Слика 14. Појава реманентности трошкова

До оваквог заостајања смањивања укупних трошкова за темпом опадања обима производње долази услед претходно поменутих карактеристика релативно фиксних трошкова, који су условљавали и прогресију у функцији повећања степена коришћења капацитета. Такво понашање укупних трошкова може се и графички представити као на слици 14, која показује криволинијски тренд како у порасту, тако и у смањивању износа овог облика улагања.

Појава реманентности трошкова је, нарочито, карактеристична у условима *привременог* повећања степена коришћења капацитета, од којег се мора одустајати чим нестане потребе за тако повећаним обимом производње. У таквим условима долази до потребе додајног улагања у облику трошења елемената производње због успостављања новог слоја коришћења капацитета. Такво додатно трошење је у функцији промјене организационе структуре коришћења капацитета⁹, што доводи до *скоковитог* или њему приближно једнаког наглог пораста релативно фиксних трошкова. Зато при напуштању тако достигнутог нивоа коришћења капацитета, односно успостављене организационе структуре обима производње, долази до немогућности потпуног отклањања већ изазваних релативно фиксних трошкова.

Уколико предузеће ове показатеље прати и благовремено предузме мјере, наступање кризе је мање могуће. Ако се пак криза појави, може се предупредити и значајно ублажити. Ако се криза не препозна на вријеме, излазак из кризе је тежи и неизвјеснији по опстанак предузећа. У свим фазама репродукције треба да буде само износ објективно условљених средстава и да фазе трају што краће колико је објективно потребно. Свако помјерање средстава у појединој фази, доводи до смањења средстава у другој, што повећава вријеме репродукције, смањује ефикасност и тако доводи до кризе. Вријеме репродукције је битно јер се у времену и производи и троши.

⁹ Ако одређени мезоекономски систем, због привремених потреба за повећаним обимом производа (сезонска тражња, мода и сл.), успостави нову припрему производње (пројектовање новог модела производа, проширење круга купаца, повећање радијуса транспорта робе, и сл.) настаће и одговарајући износ трошкова елемената производње у вези с тим организационим решењима. Буде ли тај систем принуђен да сведе обим производње на нижи ниво, неће моћи да отклони трошкове радне снаге на пројектовању новог модела производње или све трошкове транспортних средстава набављених због повећаних потреба превоза робе и сл.

Други аспекти препознавања кризе, изван предузећа у односу на потрошаче, у односу на друга предузећа и на државу су изван овог рада. Овдје су наведени само неки фактори који доводе до кризе, а који се могу пратити како би се благовремено предузеле одговарајуће мјере. Ово су само сигнали за менаџмент да на вријеме реагује. Обично се у нашим предузећима мање бави овим показатељима или се криза уочава кад је касно.

6. ЗАКЉУЧАК

Постоје одређени показатељи економске стварности предузећа који, уколико се редовно прате и анализирају у континуитету, могу упозорити менаџмент предузећа на благовремено дјеловање и тако предуприједити настанак кризне ситуације. Праћење одвијања репродукционог циклуса потребног времена појединих фаза циклуса, висине капитала у складу са циљевима предузећа, коефицијента ангажовања и репродуковања капитала, коефицијента еластичности трошкова, зона запослености капацитета, услова за равнотежу предузећа и граничне економичности, претпоставка је да менаџмент у предузећу одржи што дуже предузеће у равнотежи, оптималној зони запослености и максималном профиту. Сазнање до које мјере се могу контролисати трошкови (цијена коштања) и вршити прилагођавања тржишној цијени производа и услуга које предузеће нуди, један је од услова опстанка на тржишту. Ако предузеће користи капацитет у оптималној зони и одржава равнотежу, те рационално управља трошковима, онда ће оно спремније да дочека и спријечи кризну ситуацију. Ако се пак, предузеће ослони у већој мјери на прилагођавање окружењу, а занемари интерне показатеље, онда то може да буде сигуран знак за настанак кризе у предузећу. Непознавање властите ситуације и до које мјере се може ићи са снижавањем цјене коштања, доводи предузеће у ситуацију да се, услед малих поремећаја на тржишту, нађе у паници, при чему код радника опада мотив, што предузеће обавезно доводи до кризне ситуације. Како је криза саставни дио пословања предузећа, то уочавање преласка предузећа из зоне рентабилности у зону кризе, на вријеме, мора да буде стални задатак менаџмента предузећа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Живадин Стефановић и други *“Организација предузећа”*, Економски факултет, Београд, 1995.
2. Димитрије Перовић *”Теорија трошкова”*, Свјетлост Сарајево, 1964.
3. Mate Babić *“Mikroekonomska analiza”*, Mate Zagreb, 1997.
4. Божидар Ставрић, Др Марко Шарчевић, *“Основи теорије микроекономије - економика предузећа”*, Завод за уџбнике и наставна средства, Источно Сарајево, 2004.

Marko Šarčević

HOW TO IDENTIFY TIMELY THE BEGINNING OF THE CRISIS IN A COMPANY

Summary: *The crisis is not created suddenly, it is a constant companion of a company business, except that once it is expressed to a smaller and sometimes to a greater extent. At all stages of growth and development of companies, the crisis manifests itself as the management crisis, marketing, engagement of factors or is caused by some government measures. Small and medium-sized, as well as large companies encounter the management crisis in their development, especially in initial, and sometimes in the mature stage of growth and development. Here we are not talking about the causes of the crisis, nor about measures to overcome it or about measures to reduce the crisis within tolerable limits, but primarily we would like to point to some indicators that may signal the early onset of the crisis in the company. Since it is known that a company abounds with periods of successful or less successful business, the task of management is to identify indicators that signal the markups. Early identification of the origin of the management crisis gives more chances to successful remedy for the crisis, to make it bearable and keep business operations, as long as possible, in the zone of the company optimum or above the threshold of the company cost-effectiveness. The length of reproduction cycles, the amount and structure of the involved resources-capital, the ratio of engagement and reproduction of capital, the coefficient of costs reactivity, the areas of employment capacity, costs remanency, company balance (equalization of revenues edge and edge costs), edge cost-effectiveness and others are the indicators, among others, that significantly contribute to early recognition of the crisis. If these indicators are regularly monitored and analyzed, they can help the company management to maintain the company's business successful for a long time, together with other measures and activities.*

Key words: *Reproduction cycle, the edge economy, the engagement and reproduction coefficient, capacity, cost, areas of employment.*

JEL classification: *D24, L23*